

Βιβλιοπαρουσίαση

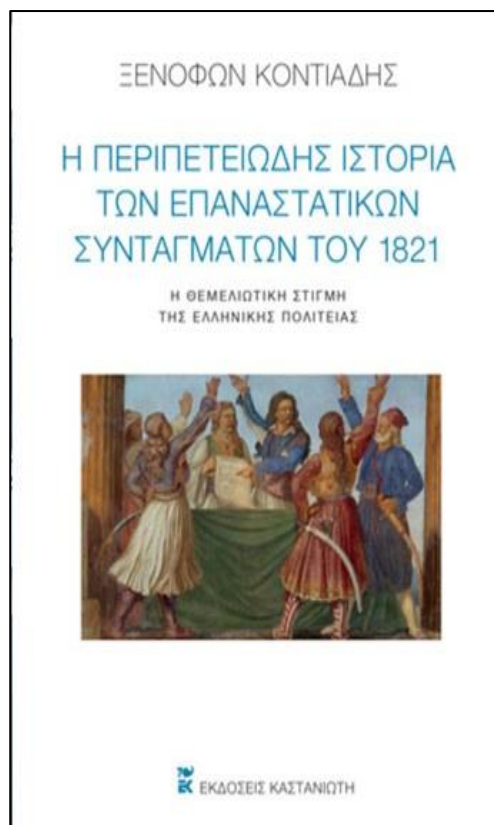
Η Περιπετειώδης Ιστορία των Επαναστατικών Συνταγμάτων του 1821 - Η Θεμελιωτική Στιγμή της Ελληνικής Πολιτείας του Ξενοφών Κοντιάδη (Αθήνα: Εκδόσεις Καστανιώτη, 2021)

Γρηγόρης Θ. Παπανίκος
Πρόεδρος

Αθηναϊκό Ίδρυμα Παιδείας και Έρευνας (ΑΙΠΕ)

Το παρουσιαζόμενο εδώ βιβλίο γράφτηκε με την ευκαιρία των 200 χρόνων της ελληνικής επανάστασης. Αποτελείται από επτά κεφάλαια τα οποία πλαισιώνονται από μία εισαγωγή και τα επιλεγόμενα του συγγραφέα, ο οποίος, σύμφωνα με το επισυναπτόμενο βιογραφικό του, έχει την επιστημονική ειδικότητα του συγκριτικού συνταγματικού δικαίου. Λόγω αυτού ο αναγνώστης θα περίμενε μία επιστημονική σύγκριση των επαναστατικών συνταγμάτων του 1821 με τα άλλα συντάγματα της εποχής. Αντ' αυτού, παρακολουθεί ένα αράδιασμα απόψεων και σκέψεων κατανεμημένων σε κεφάλαια που δεν έχουν καμία σύνδεση μεταξύ τους και κυρίως καμία επιστημονική τεκμηρίωση. Πάντως, ο ίδιος ο συγγραφέας μας προειδοποιεί ότι δεν διακονεί με το πόνημά του τόσο πολύ την επιστήμη του συγκριτικού συνταγματικού δικαίου όσο της επιστήμης της ιστορίας και της πολιτικής. Εκ του αποτελέσματος των γραφομένων στο βιβλίο προκύπτει ότι η προσπάθεια αυτή απέτυχε.

Η παρούσα βιβλιοπαρουσίαση στηρίζεται σε μία σταχυολόγηση μερικών ακατέργαστων απόψεων που θα μπορούσαν, ωστόσο, να αποτελέσουν μία σημαντική συνεισφορά στο διάλογο και στα ερωτήματα για τη φύση και κυρίως για τις επιρροές που δέχθηκε η ελληνική επανάσταση του 1821. Κατά τη γνώμη μου, δύο είναι τα βασικά ερωτήματα: (α) ποια ήταν η φύση της επανάστασης, δηλαδή ποιοι συμμετείχαν (άτομα, κοινωνικές ομάδες, τάξεις, περιοχές κ.ά.) και γιατί και (β) ποιες ήταν οι διεθνείς (ευρωπαϊκές) επιρροές που δέχθηκε. Ένα τρίτο ερώτημα, που αφορά κυρίως τους ιστορικούς των συνταγμάτων, σχετίζεται με το πόσο δημοκρατικά και φιλελεύθερα ήταν τα τρία ελληνικά συντάγματα της

επανάστασης και όχι τόσο η επιρροή τους, διότι δεν εφαρμόστηκαν ποτέ στο ελεύθερο ελληνικό κράτος.

Ο συγγραφέας φαίνεται να θέλει να απαντήσει και στα τρία ερωτήματα και το προσπαθεί. Ωστόσο, κατά τη γνώμη μου, οδηγείται μέσα από ένα μηχανισμό προσωπικών επιστημονικών σκέψεων, άγνωστο στον αναγνώστη, σε σωστές απόψεις (απαντήσεις) αλλά δεν είναι αρκετό για να θεωρείται μία εργασία επιστημονική. Θα αρκούσε αν μας αποκάλυπτε τη μεθοδολογία εξαγωγής αυτών των σκέψεων που παρουσιάζονται με τη μορφή συμπερασμάτων και οιονεί απαντήσεων σε ερωτήματα που δεν έχουν τεθεί ξεκάθαρα.

Την ορθότητα των απόψεών του δεν την κρίνω λόγω προσωπικών πεποιθήσεων αλλά λόγω σοβαρής επιστημονικής υποστήριξης που έχουν τύχει αυτές οι απαντήσεις στα ερωτήματα από άλλους επιστήμονες που ο συγγραφέας είτε επέλεξε να αγνοήσει είτε δεν γνωρίζει. Οι πηγές του είναι περιορισμένες και σε πολλές περιπτώσεις όχι οι δόκιμες, λ.χ. οι πηγές για τον διαφωτισμό δημιουργούν μόνο θυμηδία. Ίσως να εξυπηρετούν και άλλους σκοπούς, άγνωστους πάντως στον αναγνώστη. Η σύνδεση του συγγραφέα με ελληνικά ιδρύματα πάντα με βάζει σε (μαύρες) σκέψεις.

Στην παρούσα βιβλιοπαρουσίαση εστιάζω περισσότερο σ' αυτό που θα έπρεπε να είναι το συγκριτικό πλεονέκτημα του συγγραφέα, δηλαδή μία συγκριτική ανάλυση των συνταγμάτων του πρώτου μισού του 19^{ου} αιώνα και την κατάταξή τους σε μία κλίμακα από «πιο δημοκρατικό» και «πιο φιλελεύθερο» στο «λιγότερο δημοκρατικό» και «λιγότερο φιλελεύθερο». Τα ερώτημα αυτό τίθεται στην εισαγωγή και αποτελεί μία σοβαρή επιστημονική υπόθεση που μία σοβαρή επιστημονική εργασία θα προσπαθούσε να διαψεύσει. Και ενώ ο αναγνώστης θα ανέμενε μία επιστημονική σύγκριση των ελληνικών συνταγμάτων με άλλα συντάγματα, η ανάλυση βρίθει από ασήμαντες ιστορικές και μυθιστορηματικές περιγραφές, λ.χ. πορτοκαλιές και λεμονιές, καθώς και από πολιτικές σκέψεις που δεν είναι ασήμαντες αλλά αφήνονται ανεπεξέργαστες. Με αυτό τον τρόπο, ο αναγνώστης μένει μετέωρος να αναρωτιέται γιατί άραγε γράφτηκε αυτό το βιβλίο εκτός από το να τιμήσει τα 200 χρόνια, ο οποίος ως σκοπός είναι από μόνος του ιερός.

Η Εισαγωγή του Βιβλίου

Η εισαγωγή θέτει το σημαντικό ερώτημα το οποίο θα παρουσιάσω σε παρακάτω κεφάλαιο όπου εκεί νομίζω ο συγγραφέας επιχειρεί να δώσει μία απάντηση. Πάντως, η μόνη επισήμανση της εισαγωγής άξια λόγου είναι η εξής:

Δεν είναι ορθή η άποψη ότι οι πρόκριτοι και ο ανώτερος κλήρος αρνήθηκαν να συμβάλουν στην Επανάσταση. (σ. 25)

Συμφωνώ με την επισήμανση αυτή και εκ του αποτελέσματος προκύπτει ότι όχι μόνο συμμετείχαν αλλά ήθελαν και να ηγηθούν, τόσο της επανάστασης όσο και της πολιτικής κατάστασης που θα επικρατούσε μετά από αυτήν. Υπήρχαν πολλοί νέοι άνθρωποι, Έλληνες και ξένοι λόγιοι, διψασμένοι για δόξα. Η απόδειξη ότι συμμετείχαν είναι η κοινωνική διαστρωμάτωση των πληρεξουσίων της Α' Εθνοσυνέλευσης. Δεν είναι επί του παρόντος αλλά το κόστος ευκαιρίας για

τους πρόκριτους ντόπιους και τους ετερόχθονες τυχοδιώκτες δεν ήταν το ίδιο. Μία αποτυχία θα σήμαινε βέβαιο θάνατο για τους πρώτους και των μελών των οικογενειών τους ενώ για τους άλλους θα ήταν μία περιπέτεια που οι οδυνηρές συνέπειες γι' αυτούς θα ήταν να επιστρέψουν από εκεί που ήρθαν.

Το ερώτημα δεν είναι αν συμμετείχαν, που συμμετείχαν με νύχια και με δόντια, αλλά ποια ήταν τα κίνητρα της συμμετοχής τους; Μία οικονομική ανάλυση, μέσα στο πλαίσιο των θεωριών της δημόσιας επιλογής (public choice) και των κινδύνων που ανέφερα προηγουμένα, ίσως να έθετε τις θεωρητικές βάσεις για μία καλή απάντηση. Ο συγγραφέας το σημείο αυτό το τεκμηριώνει με την αφήγηση που κάνει σε όλα τα κεφάλαια και θα μπορούσε να το στηρίξει καλύτερα, χρησιμοποιώντας μία πολιτική και οικονομική θεωρία. Θα τον βοηθούσε να εξηγήσει πολλές συμπεριφορές των ενδιαφερόμενων μερών.

Κάποιοι ψευδοπροοδευτικοί ιστορικοί και γενικότερα άσχετοι περί των επιστημονικών αναλύσεων θέλουν να αγιοποιήσουν την επανάσταση με το να δίνουν έμφαση στο λαό και να μειώνουν τη συμβολή των προκρίτων, των Φαναριωτών και του ανώτερου κλήρου. Λες και ο λαός έχει κατά τεκμήριο την ηθική με το μέρος του. Η καλύτερη απάντηση σε αυτή τη βλακεία είναι τα ονόματα των συμμετεχόντων, αυτών που επέζησαν και αυτών που έπεσαν μαχόμενοι.

Πρώτο Κεφάλαιο

Μερικές περικοπές από αυτό το κεφάλαιο έχουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον και τις παραθέτω.

Αποτελεί, ωστόσο, σφάλμα να υποστηρίζεται ότι ο Αγώνας για την απελευθέρωση ήταν απότοκος των ιδεών του Διαφωτισμού. (σ. 40)

Από την άλλη πλευρά, βεβαίως, ακόμα και αν γίνει δεκτό ότι ο Διαφωτισμός αποτελεί μάλλον επαναστατική ιδεολογία παρά ιδεολογία της αστικής τάξης, είναι επισφαλές να υποστηριχθεί ότι κινητήρια ιδέα της Επανάστασης του 1821 ήταν αυτή η πρόσληψη. (σ. 40)

Η επίδραση των ιδεών του Διαφωτισμού είναι, πάντως, εξαιρετικά ισχνή ακόμα στις τουρκοκρατούμενες περιοχές που ανέλαβαν τα «υλικά βάρη» του Αγώνα. Εκεί, όπως ήδη αναφέρθηκε, άλλες είναι οι κινητήριες δυνάμεις των μαχόμενων υποκειμένων. (σ. 41)

Οι απόψεις αυτές είναι σωστές. Ωστόσο, η τεκμηρίωση τους είναι απειριστικά περιορισμένη και η θεωρητική τους ανάλυση ανύπαρκτη. Δίνει ως πηγή τεκμηρίωσης τον Robertson (βλ. υποσημείωση 36 του βιβλίου) για την έννοια του διαφωτισμού και αγνοεί πλήρως την εργασία του Kant (1784/2006) και πολλών άλλων (βλ. την ανασκόπηση του Bristow, 2017). Πιο κάτω δίνει ως πηγή για τον διαφωτισμό μια εργασία ενός Έλληνα «λόγιου» που δεν έχει αφήσει τίποτε που να μην έχει «αναλύσει». Χωρίς αυτόν δεν θα ξέραμε τι είναι διαφωτισμός. Και όμως η τεκμηρίωση είναι απλή αν είχε αφιερώσει δύο σελίδες να εξηγήσει τις θεωρητικές βάσεις του διαφωτισμού. Αυτό θα αρκούσε για να τεκμηριώσει τις σωστές απόψεις του.

Οι παραπάνω περικοπές σωστά επισημαίνουν ότι δεν ήταν ο διαφωτισμός που επηρέασε την ελληνική επανάσταση χωρίς να αναφέρει, ωστόσο, ποιες ήταν οι επιρροές ούτε ότι δεν υπήρχαν τέτοιες. Οι επιδράσεις που άσκησαν τα πολιτικά ευρωπαϊκά ρεύματα έχουν αναλυθεί πειστικά και επιστημονικά τεκμηριωμένες από πολλούς (βλ. Stivachtis, 2018) και δεν έχουν σχέση με τον διαφωτισμό κάτι που επισημαίνουν και άλλοι επιστήμονες.

Οι Έλληνες της διασποράς μετά την πτώση του Βυζαντίου διασκορπίστηκαν στην Ευρώπη και μαζί τους μετέφεραν τη γνώση τους που μεταλαμπάδευσαν στη Δύση, συμβάλλοντας στην αναγέννηση και στο λεγόμενο κλασικισμό που απετέλεσε τη βάση του ρομαντισμού. Ο κλασικισμός είχε, επίσης, συμβάλει και στην ανάπτυξη του διαφωτισμού. Το πρώτο έργο του διαφωτισμού είναι του Νεύτωνα που στην εισαγωγή του αναφέρεται σε έναν Έλληνα (Πάππος ο Αλεξανδρεύς, 290 - 350):

SINCE the ancients (as we are told by Pappus), made great account of the science of mechanics in the investigation of natural things: and the moderns, laying aside substantial forms and occult qualities, have endeavoured to subject the phenomena of nature to the laws of mathematics, I have in this treatise cultivated mathematics so far as it regards philosophy. (Newton, 1687, σ. lxvii)

Το βιβλίο αυτό αποτέλεσε τη βάση του διαφωτισμού. Υπεράνω όλων η λογική (reason) και τίποτε δεν είναι αδύνατο να εξηγηθεί με την πρόοδο της επιστήμης (με την «καλλιέργεια των μαθηματικών») και των φυσικών νόμων. Η θρησκεία και η ηθική δεν ταιριάζουν στον διαφωτισμό παρ' όλες στις φιλότιμες προσπάθειες του Ιμμάνουελ Καντ να τα συμβιβάσει, εν μέρει επιτυχώς κατά τη γνώμη μου. Το ιστορικό γίνεσθαι δεν εξελίχθηκε όπως το περίμεναν οι οπαδοί του διαφωτισμού ή καλύτερα της λογικής και της αιτιοκρατίας. Για παράδειγμα, το προοίμιο των ελληνικών συνταγμάτων συλλήβδην απορρίπτουν την παραπάνω ερμηνεία του διαφωτισμού. Κατά τα άλλα, αμαθείς Έλληνες συνεχίζουν να επαναλαμβάνουν και να «πιπιλίζουν την καραμέλα» των σχολικών τους εγχειριδίων περί επιρροής του διαφωτισμού στην ελληνική επανάσταση.

Όταν ξέσπασε η ελληνική επανάσταση, οι ευρωπαϊκές δυνάμεις δεχόντουσαν την πίεση των κοινωνιών τους, κυρίως των φιλελλήνων (όλοι τους της ρομαντικής σχολής) για δράση. Γράφει ο Stivachtis (2018, σ. 111)

European powers saw the Greek revolt as leading to a Russo-Turkish war, which would enhance Russian influence in the area. Therefore, the suppression of the Greek uprising and the preservation of the Ottoman Empire became of immediate interest to them. However, their approach and policies were soon contested by the European publics, which viewed the Greek revolt against Ottoman rule as a struggle between civilization and barbarism and between Christianity and Islam. Consequently, the cause of Greece became the cause of Europe.

Παρά τις επιφυλάξεις των ευρωπαϊκών δυνάμεων ότι η ελληνική επανάσταση ήταν μία ρωσική επανάσταση ενάντια στους Οθωμανούς (κάτι που και ο Μαρξ ισχυρίστηκε αργότερα, το οποίο δεν ήταν και στο μόνο που έκανε λάθος ο

μεγάλος στοχαστής του δεύτερου μισού του 19^{ου} αιώνα), η ευρωπαϊκή κοινή γνώμη θεώρησε την ελληνική επανάσταση ως τη διαμάχη δύο πολιτισμών και δύο θρησκειών. Αυτό εξηγεί καλύτερα γιατί στο προοίμιο των ελληνικών συνταγμάτων δίνεται τόση μεγάλη έμφαση στη θρησκεία και την πίστη εις τον Χριστό. Την ευρωπαϊκή κοινή γνώμη είχε ως ακροατήριο αυτό που ο Stivachtis (2018) αποκαλεί κοινωνία του ευρωπαϊκού κόσμου με αιχμή τον φιλελληνισμό.

The principle agent of the European world society was Philhellenism, a transnational movement that appeared in different European countries, as well as in the USA. The Philhellenist movement was the product of a long political, sociocultural, religious, and economic interaction between the Greeks and Europeans, which caused the creation of a special cultural relationship between the two sides. The Philhellenist movement found its expression in the actions of poets, artists, scholars, authors, travelers, secret societies, political and economic committees, military personnel, and all those individuals who decided to assist the Greek revolt by any means available, even by joining it. (Stivachtis, 2018, σ. 112)

Και αμέσως παρακάτω συνεχίζει.

The Greek uprising took place at a time that Europeans were acutely sensitive to revolution. However, due to the influence of Philhellenes, many Europeans became more sympathetic to the Greek cause than to that of other nations. It has been argued that Greece has owed its independence to the repressive policies and tactics of European reactionaries; to her own ancestry and classical traditions of European culture; and to the strong Christian element in early nineteenth-century civilization. (Stivachtis, 2018, σ. 112).

Και σε ό,τι αφορά την επίδραση των ρομαντικών, αναφέρει τα εξής ο Stivachtis (2018, σ. 114)

When the Greek revolt began, Europe's inherited ideas about the Ottomans worked against them. Romantic authors and poets gave the Western image of the Ottomans a new life. Consequently, every word that came to mind in talking of the Ottomans carried a weight of dreadful associations. According to this Western image, the Ottomans were a cruel, aggressive, barbarian race posing an active threat to Western civilization. Of particular importance was the idea that Christianity was bound to be in deadly conflict with Islam. In fact, churchmen rediscovered and indulged an atavistic hatred against Turks and virulently demanded their expulsion or extirpation in the name of God. The features of Turkish life that were generally known had for centuries excited a fascinated horror: 'the Grand Seigneur in his Seraglio with his eunuchs, his harem, his slaves, and his janissaries; the custom of killing off one's brothers; of seizing infants for training for the armies; the bastinade and other highly sophisticated Oriental tortures' (cited in St Clair 2008, p. 52).

Οι απόψεις του Stivachtis (2018) είναι πολύ καλά τεκμηριωμένες και βασίζονται στη διεθνή βιβλιογραφία. Αποτελεί μία σωστή επιστημονική προσέγγιση που εξηγεί το νικηφόρο αποτέλεσμα της επανάστασης, τη φύση της και το ρομαντικό αφήγημά της. Ένα αφήγημα που περισσότερο είχε να κάνει με τη θρησκεία και τις ρομαντικές αναπολήσεις μιας κλασσικής Ελλάδος παρά με τις θέσεις ενός διαφωτισμού που έτσι και αλλιώς και στην Ευρώπη του 19^{ου} αιώνα λίγη επιρροή είχε πέρα από τη ρομαντική του όψη που είναι και ο λόγος που πολλοί εκλαμβάνουν τον φιλελληνισμό ως αποτέλεσμα του διαφωτισμού. Ήταν το αποτέλεσμα του κλασικισμού της αναγέννησης που μετατράπηκε σε ρομαντισμό τον 19^ο αιώνα που εκτόπισε τον διαφωτισμό. Σοβαρές ανασκοπήσεις αυτών των ρευμάτων, με πλούσια αναφορά στη βιβλιογραφία, γίνονται από τους Bristow (2017) και Gorodeisky (2016).

Εκεί που πάσχουν όλες οι μελέτες είναι στην επιστημονική τεκμηρίωση. Οι μελέτες λαμβάνουν ως δεδομένο αυτό που πρέπει να διαψεύσουν, λ.χ. αν τα τρία συντάγματα ήταν ή δεν ήταν τα ή από τα πιο δημοκρατικά και φιλελεύθερα της Ευρώπης.

Επίσης, ο συγγραφέας κάνει μία πολύ σημαντική επισήμανση, διότι πολλοί επιστήμονες στην Ελλάδα τελούν υπό πλήρη σύγχυση όταν συνδέουν την επανάσταση του 1821 με την γαλλική επανάσταση και ακόμη χειρότερα με την αμερικανική επανάσταση.

Ωστόσο, όπως η Γαλλική Επανάσταση δεν αποτελεί πρότυπο της Επανάστασης του 1821, έτσι και τα Συντάγματα του Αγώνα, παρά τις ομοιότητες με τα γαλλικά συντάγματα και παρότι αντλούν στοιχεία από αυτά, δεν συνιστούν απομίμηση των Συνταγμάτων του 1793 και του 1795, πολλώ μάλλον του αμερικανικού συντάγματος του 1787. (σ. 53) (Οι υπογραμμίσεις προστέθηκαν).

Αυτή η άποψη τυγχάνει καλύτερης αντιμετώπισης σε ό,τι αφορά την επιστημονική σύγκριση και τεκμηρίωση από οποιαδήποτε άλλη άποψη του βιβλίου αν και υπολείπεται από το να θεωρείται ολοκληρωμένη και σαφής. Και αυτή η σοβαρή τεκμηρίωση δίνεται ως συμπέρασμα στο κεφάλαιο. Κλείνοντας αυτό το κεφάλαιο, λοιπόν, ο συγγραφέας καταλήγει σ' ένα συμπέρασμα που μπορεί να εκληφθεί ως μία προσπάθεια επιστημονικής τεκμηρίωσης.

Υπάρχουν, επίσης, επιμέρους διατάξεις των Συνταγμάτων του Αγώνα, που έχουν σαφώς αναπαράγει ρυθμίσεις των γαλλικών συνταγματικών κειμένων. Από την άλλη πλευρά, ωστόσο, δεν είναι ασήμαντες οι διαφορές τους ... όπως το ζήτημα της ιδιότητας του πολίτη, που τα Συντάγματα του Αγώνα συναρτούν με τη θρησκεία και δευτερευόντως με τη γλώσσα, αναδεικνύοντας τον εθνικό χαρακτήρα της Επανάστασης απέναντι στον οθωμανικό δεσποτισμό. Κρίσιμη είναι, επίσης, η παρατήρηση ότι τα Συντάγματα του Αγώνα δεν χαρακτηρίζουν την προστασία της ατομικής ιδιοκτησίας «ιερή και απαραβίαστη», όπως τα γαλλικά συνταγματικά κείμενα. Στοιχείο της ταξικότητας της Γαλλικής Επανάστασης είναι, εξάλλου, ο ορισμός του λαού ως του συνόλου των πολιτών/κατοίκων χωρίς διακρίσεις, όπως και η καθολικότητα των δικαιωμάτων, σε αντίθεση με τα Συντάγματα του Αγώνα, που, εμφορούμενα πρωτίστως από την εθνική

διάσταση της Επανάστασης, δεν αναγνωρίζουν θεμελιώδη δικαιώματα σε όλους. Αρκετές αποκλίσεις σημειώνονται και στην οργάνωση των εξουσιών, όπως θα δούμε παρακάτω, παρά τα επιμέρους δάνεια που επισημαίνονται. Άρα, παρά τις επιδράσεις του γαλλικού συνταγματισμού, τα Συντάγματα του Αγώνα παρουσιάζουν δικά τους, αυτοτελή χαρακτηριστικά, που προκύπτουν ακριβώς από τις ιδιαιτερότητες της Επανάστασης του 1821. (σσ. 54-55) (Οι υπογραμμίσεις προστέθηκαν).

Δυστυχώς, τα παραπάνω στερούνται επιστημονικής τεκμηρίωσης για να δείξουν το εύρος των αποκλίσεων. Μήπως τελικά οι αποκλίσεις είναι τέτοιες και από τα άλλα συντάγματα της εποχής τους; Μήπως τελικά τα τρία ελληνικά συντάγματα δεν ήταν τα πιο δημοκρατικά και φιλελεύθερα; Μία σύγκριση των ελληνικών συνταγμάτων με τα άλλα συντάγματα θα έριχνε λίγο φως στο σκοτάδι της συγκριτικής συνταγματικής ανάλυσης. Το βιβλίο χρησιμοποιεί τρεις ελληνικές δευτερογενείς πηγές του Αριστόβουλου Μάνεση, Α. Σβώλου και Δ. Δημουλή. Ωστόσο, θα μπορούσε και καλύτερα. Εντούτοις, η παραπάνω περικοπή είναι εξαιρετικά χρήσιμη, διότι μπορεί να εκληφθεί ως η απάντηση στο ερώτημα που ο ίδιος ο συγγραφέας έθεσε στην εισαγωγή του:

Πώς μέσα από τις ακραίες συγκρούσεις στη Γ' Εθνοσυνέλευση γεννιέται ένα Σύνταγμα που έχει χαρακτηριστεί το πιο δημοκρατικό και φιλελεύθερο στην Ευρώπη του πρώτου μισού του 19^{ου} αιώνα; (σ. 19) (Οι υπογραμμίσεις προστέθηκαν).

Ο συγγραφέας δεν μας λέει ποιος το έχει χαρακτηρίσει το πιο δημοκρατικό και φιλελεύθερο, την οποία, ως άποψη την εκφράζουν ανόητοι και αμαθείς αντάμα. Με την παραπάνω περικοπή τεκμηριώνεται η άποψη ότι τα ελληνικά συντάγματα δεν ήταν τα πιο δημοκρατικά και πιο φιλελεύθερα, διότι συγκρινόμενα τουλάχιστον με τα γαλλικά υστερούσαν σε τρεις τομείς: **ιδιότητα του πολίτη, προστασία της ιδιωτικής ιδιοκτησίας και καθολικότητα των δικαιωμάτων**. Η κλίμακα του τελευταίου χαρακτηριστικού είναι σημαντική, διότι μπορεί να διαχωρίσει την ολιγαρχία από τη δημοκρατία. Δεν μας λέει τίποτε ο συγγραφέας για τα άλλα ευρωπαϊκά συντάγματα της εποχής. Καμία σύγκριση. Συνεπώς δεν τεκμηριώνεται το «πιο» και παραμένει απλά μία αυθαίρετη εικασία.

Ωστόσο, επειδή η ελπίδα σ' ένα βιβλίο πεθαίνει με το διάβασμα και της τελευταίας σελίδας, ο ίδιος ο συγγραφέας, στην παραπάνω περικοπή, μας υπόσχεται ότι επί του θέματος θα επανέλθει παρακάτω. Δημιουργεί θετικές προσδοκίες και κάνει το αφήγημα του πιο ενδιαφέρον. Κάτι σαν ένα συναρπαστικό μυθιστόρημα.

Αναμένοντας, λοιπόν, τη σύγκριση με άλλα συντάγματα της εποχής, ο συγγραφέας κάνει έναν περίεργο εγκιβωτισμό στο αφήγημά του και το επόμενο κεφάλαιο αναφέρεται (α) σ' έναν ρομαντικό (και όχι της διαφώτισης) επαναστάτη, (β) σ' ένα ελληνικό αφήγημα που πραγματικά εμπνέεται από τον (καθαρό) διαφωτισμό και (γ) σε μία προσπάθεια εφαρμογής μιας ελληνικής εθνικής πολιτικής οντότητας στα Επτάνησα.

Δεύτερο Κεφάλαιο

Το κεφάλαιο αυτό θα μπορούσε να είχε παραληφθεί τελείως. Τίποτε πρωτογενές. Δεν αναφέρεται μόνο στο Ρήγα αλλά και στη *Νομαρχία* ενός Ανώνυμου Έλληνα και στην *Επτανησιακή Πολιτεία*. Όλα αυτά δεν είχαν καμία επιρροή στην ελληνική επανάσταση ούτε και στη διαμόρφωση του πολιτικού σκηνικού στη διάρκεια του πολέμου (απελευθερωτικού και εμφύλιων) αλλά και καμία απολύτως επιρροή μετά, με την επικράτηση της Επανάστασης, παρ' όλο που πολλοί συνδέουν την εμπειρία της επτανησιακής πολιτείας με τον Ιωάννη Καποδίστρια.

Μία περικοπή έχει ενδιαφέρον από αυτό το κεφάλαιο, διότι ξεκαθαρίζει κάτι που ωστόσο δεν αναφέρει ο συγγραφέας και αφορά το ρομαντισμό και το διαφωτισμό.

«Το επαναστατικό όραμα του Ρήγα δεν .. αντιγράφει τον ευρωπαϊκό Διαφωτισμό και τις ιδέες της Γαλλικής Επανάστασης» σ. 61. (οι υπογραμμίσεις προστέθηκαν).

Και είναι σωστό, διότι αν κανείς διαβάσει προσεκτικά το Ρήγα Φεραίο (1797/1998), ή επί το λαϊκότερο Βελεστινλής, θα διαπιστώσει ότι ανήκει στην μερίδα εκείνων των στοχαστών που πίστευε σε ρομαντικές επαναστάσεις για την απελευθέρωση λαών και κυρίως ιδεών.

Ο Ρήγας ήταν πραγματικά εκτός τόπου και χρόνου και τα γραφτά του είναι ένα συμπλήμα ετερόδοξων θέσεων που η μία αντιφάσκει την άλλη. Καμία επίδραση δεν είχε στην ελληνική επανάσταση του 1821 πέρα από τη ρομαντική έκφασή της, στην οποία θα αναφερθώ και παρακάτω. Αν δεν ήταν μαρτυρικός ο θάνατός του και αν δεν συνέπιπτε με την έναρξη της επανάστασης του 1821, θα είχε μπει στα αζήτητα της ιστορίας, όπως τόσοι άλλοι και μάλιστα πιο σοβαροί.

Τρίτο Κεφάλαιο

Το κεφάλαιο αυτό αναφέρεται στα τοπικά πολιτεύματα που αποτελούν μία αντανάκλαση της πολιτικής κατάστασης που επικρατούσε την εποχή του 1821 στην Ελλάδα. Τα τοπικά πολιτεύματα ήταν η θεσμική έκφραση των τοπικών και ατομικών συμφερόντων και τίποτε περισσότερο. Φτιάχτηκαν όχι με κάποιες ιδεολογικές αρχές αλλά διότι αποσκοπούσαν, απλά και θεμιτά, να εξυπηρετήσουν προσωπικά και τοπικιστικά συμφέροντα. Αυτό δεν αναδεικνύεται από τα φληναφήματα αυτού του κεφαλαίου.

Το κεφάλαιο αυτό θα μπορούσε να αποτελέσει τη βάση μιας σημαντικής ιστορικής και πολιτικής ανάλυσης της επανάστασης του 1821. Θα εξηγούσε τους πραγματικούς λόγους και τις πραγματικές επιρροές που αιτιολογούν πλήρως αυτά που διαδραματίστηκαν τη δεκαετία του 1820. Το αυτό συμπεριλαμβάνει και τα τρία συντάγματα. Γράφει ο συγγραφέας το εξής:

Τα κίνητρα των πρωταγωνιστών κατά την κατάρτιση των τοπικών πολιτευμάτων, όπως και λίγο αργότερα των Συνταγμάτων του Αγώνα, δεν είναι ευδιάκριτα. (σ. 77)

Ο συγγραφέας εδώ αδικεί και τη δική του επιστημονική επάρκεια, διότι παρακάτω παραθέτει αυτά τα κίνητρα με πολύ ευδιάκριτο και πειστικό τρόπο. Απλώς έπρεπε να εκμεταλλευθεί τη μήτρα των εξουσιών που τόσο εύστοχα φαίνεται να υπαινίσσεται ως βάση της επιστημονικής του ανάλυσης: τρεις ή τέσσερις τοπικές οντότητες διακλαδώνονται με τρία διαφορετικά κοινωνικά στρώματα, κυρίως των προκρίτων και των Φαναριωτών καθώς και μιας ετερογενούς τρίτης ομάδας των ετεροχθόνων. Στην τελευταία ανήκε και ο Καποδίστριας και πριν από αυτόν οι Υψηλάντηδες και πολλοί άλλοι φιλικοί.

Τέταρτο Κεφάλαιο

Το κεφάλαιο αυτό ανοίγει με τη διαδικασία συνάθροισης για την ψήφιση του προσωρινού πολιτεύματος της Επιδάουρου. Ενδιαφέρον έχει ο ρόλος του Ιταλού Βιτσέντσο Γκαλίνα που ωστόσο ο συγγραφέας ξεπερνά χωρίς να εξηγεί γιατί ήταν «σημαντικός», όπως αναφέρει.

Στο κεφάλαιο αυτό ο συγγραφέας κάνει μία παραδοχή για τα τρία ελληνικά συντάγματα που πραγματικά τη βρίσκω αποκαλυπτική και άκρως ενδιαφέρουσα όταν μάλιστα γράφεται από κάποιον που στο βιογραφικό του φαίνεται να υπηρετεί την επιστήμη του συγκριτικού συνταγματικού δικαίου. Μας λέει ο συνταγματολόγος το εξής:

Ωστόσο, είναι χρήσιμο να επισημανθεί πως η κριτική περί ολιγαρχικής σύνθεσης της Α' Εθνοσυνέλευσης φαίνεται να υποτιμάει τη διαπίστωση ότι «όλα σχεδόν τα Συντάγματα στην ιστορία γεννήθηκαν κατά τρόπο ολιγαρχικό», υπό την έννοια ότι οι συντακτικές συνελεύσεις ταυτίζονται μόνο πλασματικά με το λαό, η λαϊκή βούληση σε σχέση προς το Σύνταγμα ερμηνεύεται από ορισμένους ειδικούς, ιδίως από τα μέλη των Συνταγματικών Επιτροπών που αναλαμβάνουν την κατάρτιση των σχεδίων Συντάγματος, και σε αυτές τις Επιτροπές τον κύριο λόγο έχουν τα μέλη με ισχυρή επιρροή. Με αυτό το σκεπτικό, πράγματι στις Εθνοσυνελεύσεις -κατεξοχήν στην πρώτη- η ανάδειξη των πληρεξουσίων είναι αμφιλεγόμενη· όμως, αυτό το στοιχείο δεν κρίνεται ορθό να υπερεκτιμάται, απαξιώνοντας τα Συντάγματα του Αγώνα. (σσ. 95-96) (Οι υπογραμμίσεις προστέθηκαν).

Τι να πρωτοθαυμάσει κανείς! Δίνει δύο παραπομπές και μάλιστα την πρώτη μας τη δίνει και με μία περικοπή. Η δεύτερη αφορά ένα πόνημα, του οποίου συντάκτης είναι και ο ίδιος ο συγγραφέας του βιβλίου.

Μόνο ένα σχόλιο αξίζει να αναφερθεί. Θα είχε ενδιαφέρον να μας πληροφορήσει ο συγγραφέας, μιας και αποδέχεται την αναφορά της παραπομπής του στα σχεδόν όλα, ποιες ήταν οι εξαιρέσεις που προφανώς δεν ήταν οι ελληνικές. Με αυτό τον τρόπο θα μαθαίναμε ποια συντάγματα ήταν πιο δημοκρατικά και πιο φιλελεύθερα από τα ελληνικά. Με δεδομένο ότι το «πιο δημοκρατικό» αφορά σε υπερθετικό βαθμό, τότε έχουμε άλλη μία απάντηση εδώ στο ερώτημα της εισαγωγής: **γίνεται σαφές ότι υπήρχαν άλλα συντάγματα που ήταν πιο δημοκρατικά (λιγότερο ολιγαρχικά) από τα ελληνικά συντάγματα.** Ο συγγραφέας το αποδέχεται ότι υπήρχαν τέτοια συντάγματα αλλά μας κρατά

μυστικό ποια ήταν και σε τι βαθμό ήταν πιο δημοκρατικά και φιλελεύθερα αν ήταν.

Και μία προσωπική γνώμη επί του θέματος. Η ελληνική επανάσταση μπορεί να εξηγηθεί ως ένα μείγμα δύο λόγων: υλικών (ληστρικών) σε επίπεδο απλού λαού και ρομαντισμού σε επίπεδο διανοούμενων, Ελλήνων και ξένων. Όλοι οι φιλέλληνες και πολλοί Έλληνες που ανήκαν, συνειδητά ή ασυνείδητα, στο κίνημα του ρομαντισμού, που ήταν αντίθετος με τον διαφωτισμό, όπως ο τελευταίος αναπτύχθηκε το 16^ο αιώνα και εντεύθεν πριν τελεωθήσει λίγο πριν τη γαλλική επανάσταση. Αυτή η ρομαντική αντίληψη φαίνεται να επηρέασε και τη σύνταξη των ελληνικών συνταγμάτων. Ήταν το επικάλυμμα σ' ένα κατά τα άλλα σχέδιο εξυπηρέτησης υλικών (ληστρικών) επιδιώξεων από διάφορες ομάδες που είχαν τοπικιστικά και κοινωνικά διαστρωματικά χαρακτηριστικά. Για κάλυψη όλοι αυτοί χρησιμοποιούσαν τους ρομαντικούς.

Η ρομαντική αντίληψη υποστηρίζει ότι ο δημοκρατικός χαρακτήρας του αποτελεί έκφραση των αξιών και των αντιλήψεων των επαναστατημένων Ελλήνων. (σ. 103)

Σωστή παρατήρηση αλλά ο συγγραφέας συγχέει το κίνημα του ρομαντισμού με το κίνημα του διαφωτισμού. Αυτό το κάνει πιο οξύμωρο όταν από πολλούς το κίνημα του ρομαντισμού θεωρείται ως μία συνειδητή ιδεολογική αντίδραση στο κίνημα του διαφωτισμού (Gorodeisky, 2016). Και είναι απολύτως λογικό αν οι δύο φιλοσοφίες συγκριθούν, ιδέα προς ιδέα. Το δε 19^ο αιώνα ο διαφωτισμός εκτοπίζεται πλήρως και επικρατεί ο ρομαντισμός.

Ανέφερα παραπάνω ότι καλός είναι και ο ρομαντισμός ως λόγος εξέγερσης και θέσπισης συνταγμάτων αλλά κυρίαρχο λόγο διαδραματίζουν οι υλικοί (στην ελληνική περίπτωση οι ληστρικοί) προσδιοριστικοί παράγοντες. Ο συγγραφέας το θέτει το ζήτημα ως εξής:

Αυτοί που θεσπίζουν το Σύνταγμα είναι οι πρόκριτοι με μερικούς φιλόδοξους ετερόχθονες εκσυγχρονιστές. (σ. 104)

Στους ετερόχθονες εντάσσονται και οι ρομαντικοί της υπόθεσης ή οι αποτυχημένοι επαναστάτες, όπως ο Βιτσέντσο Γκαλίνα που συμμετείχε στη διαδικασία κατάρτισης των ελληνικών συνταγμάτων, προσφέροντας πασαλείμματα συνταγμάτων, από εδώ και από εκεί.

Νομίζω ότι το πιο σημαντικό είναι ένα συμπέρασμα που εξάγει ο συγγραφέας για τους λόγους που αιτιολογούν τα χαρακτηριστικά των ελληνικών συνταγμάτων που κάποιοι ανοήτως και κυρίως χωρίς καμία τεκμηρίωση τα θεωρούν τα πιο δημοκρατικά και τα πιο φιλελεύθερα της Ευρώπης. Ακόμη και αν ήταν, που δεν ήταν, ο λόγος δεν ήταν ότι κάποιοι είχαν εμποτιστεί με τις ιδέες της δημοκρατίας και του φιλελευθερισμού αλλά διότι αυτό εξυπηρετούσε τις δικές τους προσωπικές υλικές (ληστρικές) φιλοδοξίες. Μας επισημαίνει ο συγγραφέας:

Άρα τα θεμελιώδη δημοκρατικά και φιλελεύθερα χαρακτηριστικά του πολιτεύματος της Επιδάουρου δεν εξηγούνται μόνο με γνώμονα τις ιδέες του πρώιμου ευρωπαϊκού συνταγματισμού και τις προσδοκίες των αστικών στρωμάτων που οργάνωσαν την Επανάσταση, ούτε τις προσωπικές

φιλοδοξίες του Μαυροκορδάτου και των εκσυγχρονιστών, αλλά λαμβάνοντας εξίσου υπόψη ότι εξυπηρετούν συγκεκριμένες επιδιώξεις των προκρίτων, οι οποίοι ελέγχουν τη συνταγματοπαραγωγική διαδικασία. Ο δημοκρατικός χαρακτήρας του πολιτεύματος εξηγείται συνεκτιμώντας τα πολιτικά αδιέξοδα στα οποία θα οδηγούσε η επιλογή μοναρχικού ή ολιγαρχικού πολιτεύματος. (σ. 106)

Προηγούμενα στην ίδια σελίδα αναφέρει ότι όλοι οι Έλληνες προσδοκούσαν ξένο βασιλέα (μονάρχη). Κάποιος αμύητος στα οικονομικά (απόκτηση υλικών αγαθών) και τα πολιτικά (εκπλήρωση προσωπικών φιλοδοξιών που μπορεί να συνδέονται και με την απόκτηση υλικών αγαθών) μπορεί να μην διακρίνει την ουσία της παραπάνω περικοπής. Εκείνο που λέει είναι ότι όλα αυτά περί συντάγματος και ιδεών δεν είχαν καμία σχέση με τα αισθήματα του λαού περί δημοκρατίας και φιλελευθερισμού αλλά με το οικονομικό και πολιτικό συμφέρον κάποιων οργανωμένων λίγων με πολλή επιρροή ή με τη φιλοδοξία της επιρροής. Εξάλλου όταν δεν τα βρήκαν μεταξύ τους οι μεγάλες ιδέες ξεχάστηκαν και αποφάσισαν πρώτον να δεχτούν τον Καποδίστρια -που πίστευε στην ολιγαρχία της πεφωτισμένης δεσποτείας- και μετά τη δολοφονία του -που καμία σχέση δεν είχε με ιδεολογικά κίνητρα πέρα από τα οικονομικά συμφέροντα- αποφάσισαν να καλέσουν, γονυπετείς, κάποιον από τους διαθέσιμους μονάρχες της Ευρώπης. Πολλοί ήταν διαθέσιμοι, κανένας όμως δεν ήθελε να έρθει στην Ελλάδα. Το πιο γλαφυρό κείμενο που περιγράφει αυτά τα τεκτονόμενα το βρήκα στα απομνημονεύματα του Θεόδωρου Κολοκοτρώνη. Πώς ο «αγέρωχος» Γέρος του Μοριά παρακαλούσε δεξιά και αριστερά για κανέναν ξεπεσμένο Μονάρχη της Ευρώπης με το πιο σημαντικό επιχείρημα να είναι, ότι οι αρχηγοί του ελληνικού στρατού και του στόλου ήταν ξένοι γιατί να μην ήταν ξένος και η κορυφή Βασιλιάς να είναι και ότι να είναι.

Στο κεφάλαιο αυτό, ο συγγραφέας επανέρχεται στο ζήτημα της συγκριτικής των συνταγμάτων, όπως υποσχέθηκε. Συγκρίνει το σύνταγμα της Επιδάουρου με τη γαλλική διακήρυξη των δικαιωμάτων του 1789 που χρησιμοποιήθηκε ως τυφλοσύρτης και για τα ελληνικά συντάγματα. Φυσικά χρησιμοποιήθηκαν εκείνα τα στοιχεία που βόλευαν τις οικονομικές και πολιτικές βλέψεις της ελληνικής ολιγαρχίας.

... με πηγή έμπνευσης τη γαλλική Διακήρυξη Δικαιωμάτων του 1789, χωρίς να αποτελούν πάντως πιστή αντιγραφή τους. Παρότι όμως γίνεται λόγος για δικαιώματα «των κατοίκων», από την απλή ανάγνωσή τους δεν προκύπτει η «καθολικότητα» των δικαιωμάτων ή ο «κοσμοπολιτισμός» τους, αφού με εξαίρεση τα φορολογικά βάρη όλες οι άλλες διατάξεις αναφέρονται σε Έλληνες, οι οποίοι διακρίνονται σε «αυτόχθονες» και σε «έξωθεν ελθόντες». Έλληνες είναι, καταρχάς, οι αυτόχθονες κάτοικοι της επικρατείας που «πιστεύουν εις Χριστόν», περιορίζοντας την ιθαγένεια μέσω θρησκείας. (σ. 107-108)

Έχουν ενδιαφέρον τα φορολογικά βάρη, διότι συνδέονται με τους υλικούς (ληστρικούς) λόγους της επανάστασης του 1821 και φυσικά με τη δολοφονία του Καποδίστρια. Οικονομικοί ήταν οι λόγοι και ο κάθε άρχοντας του τόπου του ήθελε να μαζεύει φόρους όπως εξάλλου έκανε και επί οθωμανικής κυριαρχίας.

Δεν είχα την απαίτηση να δώσει έμφαση σε αυτούς τους σπουδαίους λόγους ο συγγραφέας αν και πολλές φορές τους αναφέρει εν τάχει.

Συμπεραίνω, λοιπόν, ότι σύμφωνα με τα λεγόμενα του συγγραφέα το ελληνικό σύνταγμα μάλλον υστερούσε σε σχέση με το γαλλικό. Ο συγγραφέας δεν μας λέει αν το ελληνικό ήταν πιο δημοκρατικό και πιο φιλελεύθερο από τα άλλα ευρωπαϊκά ή έστω και μη ευρωπαϊκά συντάγματα της εποχής. Οι γνώσεις του ως ερευνητής του συγκριτικού συνταγματικού δικαίου θα ήταν πολύτιμες και τις στερεί από τους αναγνώστες του βιβλίου. Κακώς κατά τη γνώμη μου. Θα μπορούσε να μας είχε δια φωτίσει. Αντ' αυτού, μας άφησε μέσα στις ρομαντικές μας ονειροπολήσεις για τα συντάγματα της ελληνικής επανάστασης ότι μπορεί να ήταν τελικά και τα πιο δημοκρατικά και φιλελεύθερα. Οι ονειροπολήσεις όταν δεν συμπλέκονται με δράσεις δεν βλέπουν ούτε άτομα ούτε και κοινωνίες. Και αυτό συνέβη απολύτως με την ελληνική επανάσταση του 1821, το οποίο, ως θέμα, ξεφεύγει από την παρούσα βιβλιοπαρουσίαση.

Ο Αδαμάντιος Κοραής του οποίου οι σκέψεις και τα γραπτά αντανακλούν όσο κανενός άλλου Έλληνα λόγιου τις αρχές του διαφωτισμού εξέφρασε τις απόψεις του επί του συντάγματος της Επιδάουρου. Ο συγγραφέας κλείνει το κεφάλαιο αυτό με την κριτική του Κοραή. Και νομίζω σωστά πράττει. Σύμφωνα με τον Αδαμάντιο Κοραή το σύνταγμα της Επιδάουρου δεν έχει καμία σχέση με τον διαφωτισμό. Φυσικά ο Αδαμάντιος Κοραής δεν ήταν συνταγματολόγος και αν και πολλοί Έλληνες λόγιοι και τα σχολικά βιβλία τον έχουν αγιοποιήσει, λίγοι τον έχουν διαβάσει και ελάχιστοι τον έχουν μελετήσει. Ο Αδαμάντιος Κοραής δικαιώθηκε πλήρως για όλες του τις επιστημονικές περί της ελληνικής επανάστασης παρά την έντονη κριτική που του άσκησε ο Γόρδων (1833/2015), όπως αναφέρω στο Παπανίκος (2021). Η κριτική που άσκησε στο σύνταγμα της Επιδάουρου (Κοραής, 1822/1933) δείχνει αν μη τι άλλο ότι ήταν ένα συντηρητικό και μη δημοκρατικό σύνταγμα που δεν απηχούσε τις αρχές και τις αξίες του διαφωτισμού, όχι ότι αυτές τις αρχές θα πρέπει να τις ενστερνίζονται κάποιοι. Για όσους ενδιαφέρονται για την πολιτική δράση, ο διαφωτισμός έχει τόσο σχέση όσο και η ιδανική πολιτεία του Πλάτωνα. Εγώ όταν ονειροπολώ, του Πλάτωνα την Πολιτεία σκέφτομαι. Όταν δρω έχω άλλους πιο χρήσιμους, αν και λιγότερο ευχάριστους, από τους οποίους αντλώ γνώση.

Πέμπτο Κεφάλαιο

Το κεφάλαιο αυτό ξεκινάει με τους δυσαρεστημένους και αποκλεισμένους από τις διαδικασίες του πρώτου -του πιο δημοκρατικού και πιο φιλελεύθερου συντάγματος στο πρώτο μισό του 19^{ου} αιώνα σε όλη την Ευρώπη αν όχι σε όλο τον κόσμο. Ο Δημήτρης Υψηλάντης και ο Θεόδωρος Κολοκοτρώνης -που έχαιραν και μεγάλης δημοφιλίας λόγω της άλωσης της Τριπολιτσάς- δεν συμμετείχαν. Όχι μόνο αποκλείστηκαν αλλά το πρώτο σύνταγμα μεθόδευσε και τον μελλοντικό τους πολιτικό και στρατιωτικό αποκλεισμό. Φυσικά το σύνταγμα αυτό ήταν προδιαγεγραμμένο να αποτύχει. Εκείνο, όμως, που έχει ενδιαφέρον είναι τα κωμικά και τραγικά που ακολούθησαν την εφαρμογή του πιο δημοκρατικού και του πιο φιλελεύθερου συντάγματος της Ευρώπης που με επιδεικτική αδιαφορία, μας τα παρουσιάζει ο συγγραφέας, λ.χ. τη λεγόμενη διένεξη του Οδυσσέα Ανδρούτσου με τον Άρειο Πάγο. Η διένεξη αφορούσε τη δολοφονία των

απεσταλμένων του Άρειου Πάγου από τους άντρες του Οδυσσέα Ανδρούτσου. Τόσο απλά ήταν τα πράγματα: δημοκρατικά και φιλελεύθερα. Πιο δημοκρατικά και φιλελεύθερα δεν γίνονταν. Και τι έγινε με τους δολοφόνους των απεσταλμένων του Αρείου Πάγου; Απολύτως τίποτε.

Μ' αυτά και πολλά άλλα ευτράπελα, που τόσο σοφά είχε προβλέψει ο Αδαμάντιος Κοραής ότι θα συμβούν από έναν αγράμματο και απαίδευτο λαό, οδηγούμαστε στη Β' Εθνοσυνέλευση στο Άστρος στις 29 Μαρτίου 1823 που διήρκησε μέχρι τις 18 Απριλίου 1823.

Ο συγγραφέας αναφέρει ότι το δεύτερο αυτό σύνταγμα του Άστρους ήταν φιλελεύθερο, διότι κατοχυρώνει ρητά την απαγόρευση της δουλείας με την αστεία σύγκριση ότι η δουλεία δεν είχε καταργηθεί στις ΗΠΑ. Απλά ο συγγραφέας χρειάζεται ένα ταχύρρυθμο μάθημα στη μεθοδολογία ή τεχνική «κόστους-οφέλους». Είναι αστείο ένα σύνταγμα να ρυθμίζει ένα πρόβλημα που δεν υπάρχει και ούτε υπήρχε φόβος να υπάρξει. Αντίθετα, το σύνταγμα απέτυχε να κατοχυρώσει και να διευθετήσει το σοβαρό πρόβλημα της διανομής της γης. Ο αναδασμός σε τέτοιες επαναστατικές καταστάσεις είναι πάγιο αίτημα του λαού και θεωρείται το πιο δημοκρατικό και φιλελεύθερο μέτρο που θα μπορούσε να περιληφθεί σ' ένα σύνταγμα με ένα άρθρο που θα προέβλεπε ότι τα δημόσια κτήματα που απελευθερώνονταν από τη φυγή των Τούρκων, θα μοιράζονταν σε ακτήμονες.

Και ποιο ήταν το αποτέλεσμα του πιο δημοκρατικού και πιο φιλελεύθερου συντάγματος; Μας το λέει ο ίδιος ο συγγραφέας που κατά έναν περίεργο τρόπο φαίνεται, χωρίς καμία επιστημονική τεκμηρίωση, να το θεωρεί ένα καλό σύνταγμα αλλά μόνο για όσους το βλέπουν από μακριά.

Για τους εξ αποστάσεως παρατηρητές των συνταγματικών εξελίξεων της Επανάστασης πρόκειται για ένα χρήσιμο εκσυγχρονισμό του συστήματος διακυβέρνησης, όμως στο Άστρος αποδεικνύεται ότι ένα Σύνταγμα ενδέχεται, αντί της επιζητούμενης ενοποιητικής του λειτουργίας, υπό ορισμένες συνθήκες να επιτελέσει (ή να συμβάλει σε) μία λειτουργία βαθιά διχαστική. (σ. 134) (Οι υπογραμμίσεις προστέθηκαν).

Μόνο θυμηδία μπορεί να προκαλέσει ένα τέτοιο συμπέρασμα. Ο εκσυγχρονισμός ήταν χρήσιμος αλλά διέλυσε τα πάντα και οδήγησε σε εμφύλιο σπαραγμό με χιλιάδες νεκρούς. Αυτό εννοεί ο συγγραφέας με τη φράση βαθιά διχαστική. Αλλά το αφήνει για το επόμενο κεφάλαιο.

Έκτο Κεφάλαιο

Το πιο «χρήσιμο» και «εκσυγχρονιστικό» δεύτερο σύνταγμα είχε τα εξής αποτελέσματα.

Μετά τη Β' Εθνοσυνέλευση και την ψήφιση του Συντάγματος του Άστρους η Ελλάδα εισέρχεται σταδιακά στη δίνη των δύο εμφύλιων πολέμων. (σ. 136)

Οι λέξεις δημοκρατικό και φιλελεύθερο αντικαταστάθηκαν με τις χρήσιμο και εκσυγχρονιστικό. Αδυνατώ να κατανοήσω τη χρησιμότητά του όταν οδηγεί σε δύο εμφύλιους αλλά οι συνταγματολόγοι θα γνωρίζουν καλύτερα.

Ο συγγραφέας αναλώνεται σε μία αφηγηματική περιγραφή των εμφυλίων πολέμων επιπέδου ιστορίας δημοτικού χωρίς να προσθέτει τίποτε σε γνώση παρά μόνο σελίδες στο βιβλίο του. Και έτσι χωρίς ειρμό μας εισάγει στη Γ' Εθνοσυνέλευση στις 6 Απριλίου 1826 που τελειώνει στην Τροιζήνα στις 5 Μαΐου 1827. Στις 3 Απριλίου 1827 αποφασίζει η Γ' Εθνοσυνέλευση να εκλέξει, για επτά χρόνια μάλιστα, τον Ιωάννη Καποδίστρια ως πρώτο και τελευταίο κυβερνήτη της Ελλάδος αν εξαιρέσουμε τη σύντομη θητεία του αδερφού του Αυγουστίνου Καποδίστρια. Και μετά από πολλές διενέξεις, ψηφίζεται το σύνταγμα της Τροιζήνας που δεν είχε και μεγάλη σημασία, διότι ο Ιωάννης Καποδίστριας θα ήταν αυτός που θα καθόριζε το πολίτευμα της χώρας στην πράξη. Και έτσι έπραξε, σύμφωνα με τις δικές του αρχές της πεφωτισμένης δεσποτείας, με τον ίδιο ως δεσπότη φυσικά.

Η συζήτηση που ακολουθεί σε αυτό το κεφάλαιο εκτός από ανούσια είναι και άσχετη με το ερώτημα του «πιο δημοκρατικού και πιο φιλελεύθερου» συντάγματος. Οι δύο αυτές λέξεις δεν αναφέρονται καν. Έχουν ξεχαστεί στο κύριο σώμα του κεφαλαίου. Πάντως επισημαίνεται η δικαίωση του Κοραή με την ψήφιση του διορισμού δύο ξένων ως αρχηγών του στρατού και του ναυτικού. Δημοκρατικά και φιλελεύθερα έγινε ο διορισμός.

Και εκεί που είχαν ξεχαστεί οι έννοιες του δημοκρατικού και φιλελεύθερου επανέρχονται στην τελευταία παράγραφο του κεφαλαίου αλλά με μεγαλύτερη σεμνότητα και ταπεινότητα. Εξαφανίστηκε το «πιο». Συμπεραίνει ο συγγραφέας τα εξής σ' αυτό το κεφάλαιο:

Το πρωτοποριακό Σύνταγμα της Τροιζήνας συναρθρώνει τον δημοκρατικό και φιλελεύθερο χαρακτήρα με ένα αποτελεσματικό σύστημα διακυβέρνησης και με θεσμικές ισορροπίες που θα μπορούσαν ίσως να αποτρέψουν τις πολιτικές κρίσεις οι οποίες ακολούθησαν. Δυστυχώς, ενώ τα δύο πρώτα Συντάγματα του Αγώνα εφαρμόστηκαν, έστω ατελώς και με διχαστικά αποτελέσματα, το Σύνταγμα της Τροιζήνας δεν έμελλε να εφαρμοστεί, αφού στις 18 Ιανουαρίου 1828, λίγες μέρες μετά την άφιξη του Καποδίστρια στην Ελλάδα, με εισήγηση του η Γ' Εθνοσυνέλευση, που πλέον έχει συγκροτηθεί ως Βουλή, θα αναστείλει την εφαρμογή του. (σ. 156) (Οι υπογραμμίσεις προστέθηκαν).

Είναι φανερό ότι ο συγγραφέας υποτιμά τη νοημοσύνη των αναγνωστών. Και ο πιο υπομονετικός αναγνώστης θα είχε αγανακτήσει, διαβάζοντας τις ασυναρτησίες της τελευταίας παραγράφου.

Γιατί ήταν πρωτοποριακό το σύνταγμα; Σε σχέση με ποια συντάγματα; Ποια είναι η τεκμηρίωση; Απολύτως τίποτε. Το πιο δημοκρατικό και πιο φιλελεύθερο εξαφανίστηκε και έγινε χαρακτήρας. Τι σημαίνει αυτό; Πουθενά δεν μας το λέει. Και η κορωνίδα της ασυναρτησίας είναι όταν χαρακτηρίζει το σύνταγμα «αποτελεσματικό» όταν δεν εφαρμόστηκε ποτέ. Από πού προκύπτει η αποτελεσματικότητά του; Ποιο ήταν το αποτέλεσμά του και με ποιων συνταγμάτων η αποτελεσματικότητα συγκρίνεται;

Για το μόνο που απορώ είναι γιατί ο Καποδίστριας δεν ζήτησε να καταργηθεί πριν έρθει στην Ελλάδα και περίμενε έστω και λίγες μέρες. Το μόνο που μας λέει είναι η αποτυχία των άλλων δύο συνταγμάτων που έστω και ατελώς εφαρμόστηκαν. Δηλαδή δεν είχαν κανένα αποτέλεσμα. Και κάπου εδώ έρχεται το τέλος των συνταγμάτων που είναι και ο τίτλος του επόμενου και τελευταίου κεφαλαίου του βιβλίου.

Έβδομο Κεφάλαιο

Όπως προαναφέρθηκε, ο Καποδίστριας ανέστειλε την απόφαση του τρίτου συντάγματος που ποτέ δεν είχε εφαρμοστεί. Ο μόνος τίμιος ιδεολόγος ήταν ο Καποδίστριας, αν και ανάξιος ως πολιτικός, διότι πίστευε στην πεφωτισμένη δεσποτεία που σημαίνει συγκεντρωτισμό και αυταρχισμό. Οι πολιτικοί κρίνονται εκ του αποτελέσματος και ο Καποδίστριας απέτυχε στο αποτέλεσμα. Η δολοφονία του ήρθε και βολική για την ιστορική του υστεροφημία. Αλλά αυτό είναι ένα άλλο ζήτημα και το αναφέρω μόνο και μόνο επειδή ο συγγραφέας τον αναφέρει ως έναν έμπειρο και πεπαιδευμένο πολιτικό και χρησιμοποιεί ως τεκμηρίωση τις ίντριγκες που ακολούθησε για να καταργήσει το σύνταγμα της Τροιζήνας. Στην «καμαρίλα» ήταν καλός λόγω πείρας στην τσαρική Ρωσία.

Ο συγγραφέας, ονειροπολώντας για μια πολιτεία όπου η αποτελεσματικότητα ορίζεται ως η επίτευξη των στόχων που τίθενται στους νόμους και το σύνταγμα (σ. 162), θέτει το ερώτημα αξιολόγησης της αποτελεσματικότητας όταν ο Κυβερνήτης παράγει και εφαρμόζει τους νόμους. Όπως αναγνωρίζει και ο ίδιος ο συγγραφέας «δεν έχει νόημα να αναζητηθεί η απάντηση» (σ. 162) και συμφωνώ μαζί του. Βασικά δεν έχει νόημα η όλη συζήτηση που είναι άσχετη με τη σύγκριση συνταγμάτων.

Και φτάνουμε στο σωτήριο έτος 1832 (15 Μαρτίου) όπου στο Άργος ψηφίζεται ένα σύνταγμα που προβλέπει κληρονομικό αρχηγό του κράτους, το οποίο ήταν και το μόνο που εφαρμόστηκε, με κάποιες μικρές ή μεγάλες διακοπές, μέχρι το 1974, όπως πολύ σοφά είχε προβλέψει ο Αδαμάντιος Κοραής. Και ο συγγραφέας απογοητευμένος συμπεραίνει στο κεφάλαιο αυτό με το μαρξιστικό απόφθεγμα.

Έτσι, η συνταγματική ιστορία της Επανάστασης μοιάζει να επαναλαμβάνεται την πρώτη φορά ως τραγωδία και τη δεύτερη ως φάρσα. (σ. 170)

Θα συμφωνήσω με το συμπέρασμα μόνο που θα το άλλαζα λίγο και θα έλεγα ότι η πρώτη φορά ήταν φάρσα ιδίως όταν τα συντάγματα αποκαλούνται τα πιο δημοκρατικά και πιο φιλελεύθερα του πρώτου μισού του 19^{ου} αιώνα και τη δεύτερη ως τραγωδία. Φάρσα διότι τα τρία συντάγματα έχουν μόνο ρομαντικό ενδιαφέρον. Τραγωδία διότι η βασιλεία στην Ελλάδα μπορεί να είχε το πλεονέκτημα της αύξησης της έκτασης της Ελλάδος που χωρίς αυτή δεν θα γινόταν, ωστόσο, δημιούργησε σημαντικά προβλήματα πολιτικής υστέρησης. Και αυτό είναι ένα θέμα που αφήνεται για μία μελλοντική διερεύνηση.

Επιλεγόμενα

Εκείνο που έχει ενδιαφέρον στα επιλεγόμενα είναι ότι από το πιο δημοκρατικό και πιο φιλελεύθερο της εισαγωγής, στο δημοκρατικό και φιλελεύθερο σε επόμενα κεφάλαια εισάγουμε μία άλλη έννοια, αυτή της «πιο νεωτερικής οργάνωσης της πολιτείας της εποχής» (σ. 175). Και το τεκμηριώνει δίνοντας μία ελληνική πηγή που δεν προσφέρει καμία ουσιαστική σύγκριση. Όταν χρησιμοποιείται η λέξη «πιο» πρέπει να μας πει ποιες οργανώσεις πολιτείας της εποχής εκείνης ήταν λιγότερο «πιο» και αυτό δεν αναφέρεται. Αυτό που πρέπει να τεκμηριώσει (αποδείξει) το υποθέτει. Πες-πες θα γίνει πιστευτό.

Και τελειώνει ο συγγραφέας το πόνημά του με μία ειλικρινή διαπίστωση ότι η ιστορία των τριών συνταγμάτων του 1821 είναι σαν μυθιστόρημα (σ. 182). Ένα τέτοιο μυθιστόρημα έγραψε και ο συγγραφέας του βιβλίου που παρουσίασα. Ως γνωστόν τα μυθιστορήματα ακόμη και τα πιο συναρπαστικά και περιπετειώδη δεν υπηρετούν την επιστήμη. Ωστόσο, διαβάζονται με ιδιαίτερο ενδιαφέρον αρκεί ο αναγνώστης να μην μπερδέψει τους μύθους με την πραγματικότητα. Και είναι μύθος ότι τα τρία συντάγματα έχουν κάποια σχέση με δημοκρατία και φιλελευθερισμό. Όποιος ξέρει να διαβάσει πολιτικά κείμενα ξεχωρίζει το μυθώδες από το πραγματικό.

Συμπερασματικές Παρατηρήσεις

Το παρουσιαζόμενο βιβλίο γράφτηκε και δημοσιεύτηκε με την ευκαιρία των 200 χρόνων από το ξέσπασμα της ελληνικής επανάστασης του 1821. Πολλά βιβλία γράφτηκαν έχοντας αυτό ως αφορμή, συμπεριλαμβανομένου και του παρόντος περιοδικού. Ουδέν μεμπτό επ' αυτού.

Το βιβλίο δεν ικανοποιεί με τη δομή του και δεν ξεκαθαρίζει από την αρχή ποια είναι τα ερωτήματα στα οποία θέλει να απαντήσει ή να συμπληρώσει πιθανά κενά στην υπάρχουσα βιβλιογραφία. Χρησιμοποιεί έναν πομπώδη και μακρύ τίτλο με υπότιτλο που δεν εξυπηρετείται από τα επτά κεφάλαια, την εισαγωγή και τα επιλεγόμενα.

Το βιβλίο γράφεται από έναν επιστήμονα του συγκριτικού συνταγματικού δικαίου αλλά κάθε άλλο παρά αυτό είναι το αντικείμενο του βιβλίου. Είναι μία επιλεκτική παρουσίαση ιστορικών δεδομένων και ελλιπούς πολιτικής ανάλυσης χωρίς σύνδεση μεταξύ τους, κυρίως διότι δεν είναι ούτε ιστορικός ούτε πολιτικός επιστήμονας ο συγγραφέας. Ακολουθεί την τάση πολλών Ελλήνων συνταματολόγων να θεωρούν ότι η επιστήμη τους είναι τέτοια που τους επιτρέπει οποιαδήποτε επιστημονική ανάλυση και από οποιαδήποτε σκοπιά. Τουλάχιστον αυτή είναι η εντύπωση που έχω.

Ποια είναι τα ερωτήματα που θέτει ο συγγραφέας; Μόνο αν θεωρήσουμε ότι κάποια από αυτά που λέει είναι απαντήσεις σε ερωτήματα, τότε το βιβλίο μπορεί να φανεί χρήσιμο στον αναγνώστη. Θεωρώ ότι ο συγγραφέας έπρεπε να αναδείξει το τρίτο κεφάλαιο. Έπρεπε να είναι πρώτο, μετά την εισαγωγή, εμπλουτίζοντάς το με την ανάλογη θεωρητική θωράκιση για να μπορέσει να αντέξει μία σοβαρή επιστημονική κριτική. Όπως είναι τώρα, δεν μπορεί να γίνει καμία τέτοια κριτική.

Έπρεπε να είχε ξεκινήσει με μία σοβαρή και περιεκτική συζήτηση περί του διαφωτισμού, όπως αυτή η έννοια προτάθηκε στην καθαρή της μορφή από την

αγγλική φιλοσοφική σκέψη τον 16^ο αιώνα, συντέθηκε από το Καντ στο φημισμένο του πόνημα περί διαφωτισμού και τέλος εκλαϊκεύτηκε από τους Γάλλους φιλοσόφους και τους πρωτεργάτες της γαλλικής επανάστασης που λίγο πριν ως ρεύμα σκέψης και ιδεολογίας είχε ήδη αντικατασταθεί από το ανερχόμενο ρεύμα του ρομαντισμού.

Ο συγγραφέας αν και κάνει αναφορά στο ρομαντισμό αποτυγχάνει πλήρως να τον συνδέσει ως κινητήριο μοχλό της ελληνικής επανάστασης από την μία πλευρά, αλλά δεν αποτυγχάνει να συνδέσει την ελληνική επανάσταση με τα τοπικά συμφέροντα και τις προσωπικές φιλοδοξίες που καμία σχέση δεν είχαν με τις ιδέες του διαφωτισμού ή και του ρομαντισμού. Είχαν μόνο σχέση με αυτό που αναφέρει ο Θουκυδίδης περί λήσταρχων και το επιβεβαιώνει ο Κολοκοτρώνης στα απομνημονεύματά του χωρίς να γνωρίζει ότι πριν το είχε αναφέρει ο Μέγας το Νου Θουκυδίδης.

Πάντως με τα ατεκμηρίωτα συμπεράσματα του συγγραφέα συμφωνώ αλλά αυτό λίγη σημασία έχει, διότι στην επιστήμη δεν μετράει η άποψη αλλά η γνώση που τεκμηριώνει την άποψη. Ο συγγραφέας παραθέτει πολλές και αντικρουόμενες απόψεις χωρίς να μας δίνει την απαιτούμενη γνώση (τεκμηρίωση) γι' αυτές.

Και όμως υπάρχει τεκμηρίωση και βιβλιογραφία που αγνοεί ο συγγραφέας. Το σύνταγμα του 1812 της Ισπανίας -γνωστό και ως το σύνταγμα του Κάδιξ- που και αυτό δεν εφαρμόστηκε ποτέ αναφέρεται και αυτό ως το πιο φιλελεύθερο της εποχής του και μάλιστα καθιέρωνε την καθολική ψηφοφορία -των ανδρών φυσικά (βλ. Thiessen, 1996). Τελικά ποιο ήταν πιο δημοκρατικό και πιο φιλελεύθερο; Το ελληνικό ή το ισπανικό που μάλιστα προηγήθηκε του ελληνικού και ίσως αυτό να αντέγραφε εκείνος ο Ιταλός τυχοδιώκτης. Το 1837 το ισπανικό σύνταγμα αποκαταστάθηκε και αποτέλεσε το υπόδειγμα για άλλα συντάγματα της ισπανικής Αμερικής. Μία συγκριτική συνταγματική μελέτη των δύο συνταγμάτων θα είχε ενδιαφέρον και θα έριχνε φως στο πιο ήταν πιο δημοκρατικό και πιο φιλελεύθερο. Ιδού έργο λαμπρό για τους ιστορικούς των συνταγμάτων.

Βιβλιογραφία

Ελληνική

Ανώνυμος του Έλληνο (1806) *Ελληνική Νομαρχία*.

Βελεστινλής, Ρ. (1797/1998) *Τα Δίκαια του Ανθρώπου: Η Ελληνική Διακήρυξη του 1797*. Αθήνα: Αντ. Ν. Σάκκουλας.

Γόρδων, Θ. (1833/2015) *Ιστορία της Ελληνικής Επανάστασης*. Τόμοι Α-Γ. Μετάφραση: Αλέξανδρος Παπαδιαμάντης. Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης.

Κοραής, Α. (1822/1933) *Σημειώσεις εις το Προσωρινόν Πολίτευμα της Ελλάδος του Έτους 1822*. Αθήνα.

Παπανίκος, Γ. Θ. (2021) Τα Κρυφά Σχολεία Υπήρχαν, Αλλά Ήταν Παράνομα. *Αθηναϊκό Ακαδημαϊκό Περιοδικό* 1(1): 11-30.

Αγγλική

- Bristow, W. (2017) Enlightenment. In *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*. Edited by Edward N. Zalta. <https://plato.stanford.edu/archives/fall2017/entries/enlightenment/>.
- Gorodeisky, K. (2016) 19th Century Romantic Aesthetics. In *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*. Edited by Edward N. Zalta. <https://plato.stanford.edu/archives/fall2016/entries/aesthetics-19th-romantic/>.
- Kant, I. (1784/2006) An Answer to the Question: What is Enlightenment? In Pauline Kleingeld (ed.), *Immanuel Kant*. New Haven and London: Yale University Press.
- Newton, I. (1687) *Principia Mathematica*.
- Stivachtis, Y. A. (2018) “‘International Society’ versus ‘World Society’: Europe and the Greek War of Independence” *International Politics* 55(1): 108-124.
- Thiessen, H. (1996) Spain: Constitution of 1812. In *Encyclopedia of Latin American History and Culture*, 5, p. 165. New York: Charles Scribner’s Sons.